

WPROWADZENIE

Podstawy metodologiczne pracy

Zagadnienie Funduszu Kultury Narodowej nie doczekało się dotychczas wyczerpującego monograficznego ujęcia, a informacje na ten temat w literaturze przedmiotu są rozproszone i fragmentaryczne. Źródłowy charakter mają artykuły: Tadeusza Sulimirskiego *Fundusz Kultury Narodowej 1939–1946* oraz Jana Hulewicza *Działalność Funduszu Kultury Narodowej w dziedzinie pomocy dla kraju (1940–1945)*¹. Funkcja dyrektora, którą sprawował w okresie uchodźczym Hulewicz, umożliwiła mu wydanie znaczącej poznawczo pracy o działalności Funduszu. Do jej powstania przyczynił się też fakt, że przywiózł on po wojnie do kraju część akt tej instytucji. Zapewne ze względu na represyjną politykę prowadzoną przez władze komunistyczne, w szczególności przez Jakuba Bermana, Hulewicz nie podjął wysiłku badawczego na szerszą skalę. Teki Funduszu przekazał do Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego dopiero w 1967 r.²

¹ T. Sulimirski, *Fundusz Kultury Narodowej 1939–1946* [w:] *Nauka Polska na Obczyźnie*, z. 3, Londyn 1961, s. 50–58; J. Hulewicz, *Działalność Funduszu Kultury Narodowej w dziedzinie pomocy dla kraju (1940–1945)* [w:] *Studia i materiały z dziejów nauki polskiej*, z. 12 (seria A), red. L. Hajdukiewicz, Warszawa 1968, s. 335–359.

² Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie (dalej BN PAU i PAN), Korespondencja Jana Hulewicza z lat 1935–1979, sygn. 10192. Pismo Leszka Hajdukiewicza do Jana Hulewicza z 25 lutego 1967, bez pag.

Przywołany artykuł opublikował w kolejnym roku, wprowadzając do oceny działalności FKN kryteria polityczne, społeczne i partyjne³.

Do źródeł wiedzy o Funduszu należą także Wojciecha Świątosławskiego *Komentarze do prac rządów okresu dwudziestolecia międzywojennego*. Autor, minister wyznań religijnych i oświecenia publicznego (1935–1939), krytykował Stanisława Michalskiego – dyrektora Funduszu w latach 1928–1939 – „z powodu zbyt jednostronnego i arbitralnego zarządzania”. Świątosławski pisał:

Powszechnie używany termin „zasilek naukowy” uważałem za nieodpowiedni, gdyż pomoc na kształcenie się młodych naukowców, literatów i artystów nie może mieć charakteru jałmużny. Słownictwo używane przez niego [Stanisława Michalskiego – M.H.] i jego podwładnych przypominało czasy niewoli; wynikało z niezrozumienia przez czynniki kierujące polityką oświatową, kulturalną i gospodarczo-przemysłową, że w interesie państwa leży finansowanie twórczości we wszelkich dziedzinach i jest obowiązkiem społecznym, a nie filantropią⁴.

W literaturze przedmiotu autorem, który pierwszy przedstawił syntetyczny obraz działania FKN – ale tylko do czasu wybuchu wojny – był Bohdan Jaczewski. W pracach *Organizacja i finansowanie nauki polskiej*

³ Jednym z tego świadectw jest, sformułowana przez Hulewicza, charakterystyka osoby Tadeusza Sulimirskiego – do marca 1945 r. kierownika Wydziału Ogólnego Ministerstwa WRiOP, następnie sekretarza generalnego tego urzędu: „archeolog z wykształcenia, profesor UJ, z przekonań piłsudczyk, pochodzenia ziemiańskiego, nastawiony był niechętnie do jakichkolwiek przemian społecznych, a tym samym i do polityki porozumienia polsko-radzieckiego z 30 VII 1941, gen. Władysława Sikorskiego. Stał on od akcji Funduszu Kultury z dala, do 1943 r., będąc związany z Urzędem dla spraw oświaty, kierowanym przez generała Józefa Hallera”. J. Hulewicz, *op. cit.*, s. 336.

⁴ W. Świątosławski, *Komentarze do prac rządów okresu dwudziestolecia międzywojennego* [w:] *idem, Notatki, wspomnienia, komentarze*, oprac. K. Gorczyńska, A. Łabudzińska, B. Witowska-Mocek, Warszawa 2000, s. 153.

w okresie międzywojennym oraz *Polityka naukowa państwa polskiego w latach 1918–1939*⁵ charakteryzował Fundusz bez eksponowania jego znaczenia. W rozprawie dotyczącej organizacji i finansowania w obszernym rozdziale, na 22 stronach, przedstawiona jest *Rola Funduszu Kultury Narodowej w popieraniu polskiej twórczości naukowej (1928–1939)*⁶. Zaletą tego opracowania są liczne tabele statystyczne, oparte na *Sprawozdaniach... Funduszu*. Druga z prac Jaczewskiego minimalizuje rolę organizacji i dyrektora Michalskiego, zwłaszcza z perspektywy ideowej. Informacje o FKN przedstawił autor biografii Michalskiego – Jan Piskurewicz⁷. Charakterystyka działalności Funduszu zajmuje 28 stron, bez wnikania w prace parlamentarne. Przyjętą przez Piskurewicza perspektywę personalną uzasadniają realia funkcjonowania Funduszu. Opisuje on, że proces podejmowania decyzji o przydziale środków był jednoosobowy, co wynikało nie tylko z zasady jednoosobowego zarządzania instytucją typu administracyjnego, ale i z czynnego udziału Michalskiego w procesie oceny wnioskodawców. Dominowali również następcy Michalskiego. Na uchodźstwie był to Stanisław Kot, a w czasach rządów komunistycznych – Berman.

Znacząca kontekstowo wobec działań Funduszu jest praca komunistycznego decydenta Stefana Żółkiewskiego pt. *Kultura literacka (1918–1932)*. Oceniał on, że „FKN był właściwie już instytucją drugiego stopnia. Kierunek ideowy FKN programował bowiem rządowy ośrodek polityczny, raczej nie stykający się bezpośrednio z pisarzami i redakcjami”⁸. Według

5 B. Jaczewski, *Organizacja i finansowanie nauki polskiej w okresie międzywojennym*, Wrocław 1971; idem, *Polityka naukowa państwa polskiego w latach 1918–1939*, Wrocław 1978.

6 Ten fragment został też opublikowany w postaci osobnego artykułu: idem, *Rola Funduszu Kultury Narodowej w popieraniu twórczości naukowej (1928–1939)*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1969, t. 14, nr 1, s. 75–93.

7 J. Piskurewicz, *W służbie nauki i oświaty. Stanisław Michalski (1865–1949)*, Warszawa 1993.

8 S. Żółkiewski, *Kultura literacka 1918–1932*, Wrocław 1973, s. 105.

Żółkiewskiego „politykę kulturalną FKN w zakresie sztuki cechowały arystokratyzm i tradycjonalistyczne tendencje kulturalne”⁹.

Cytowane opracowania dotyczące Funduszu w niewielkim stopniu sięgają po analizę struktury instytucjonalnej – w ujęciu funkcjonalnym koncentrują się na osobistym wpływie dyrektora Michalskiego na sformowanie koncepcji i kierowanie działalnością tej instytucji. Z tej perspektywy materiał *Sprawozdań...* i innych publikacji własnych Funduszu wydaje się mniej istotny poznawczo, ukazuje bowiem przede wszystkim względy ilościowe. W aspekcie personalnym, a głębiej sięgając – ideowym, wielką wagę źródłową mogła zawierać *Autobiografia* Michalskiego. Jej pierwsza wersja rękopiśmienna uległa spaleniowi podczas Powstania Warszawskiego. Po wojnie Michalski przystąpił do rekonstrukcji wspomnień. Zachowane materiały odnoszą się do pierwszego okresu jego działalności (kończą się na 1917 r.). Po śmierci Michalskiego Kasa im. Józefa Mianowskiego powołała komisję zbierającą informacje o nim. Pierwsze jej posiedzenie odbyło się 13 lutego 1950 r.¹⁰ Członkiem komisji upoważnionym do zbierania archiwaliów został w 1951 r. Henryk Bielecki¹¹. Wchodzący w skład tej komisji współpracownicy Michalskiego – Janina Małkowska i Faustyn Dzik – gromadzili przede wszystkim dane biograficzne. Jednak ich koncepcja obszernej monografii w trzech tomach, prezentującej życie i działalność dyrektora FKN, została zablokowana przez decydentów. Równolegle Helena Radlińska przygotowywała od 1951 r. opracowanie dotyczące działalności oświatowej Michalskiego. Po jej śmierci – zmarła 10 października 1954 r. – prace w tym zakresie kontynuowała Irena Lepalczyk. W 1966 r. przygotowała ona do druku *Autobiografię* oraz wybrane wspomnienia

⁹ *Ibidem*, s. 203.

¹⁰ Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie (dalej APAN), Kasa im. J. Mianowskiego, sygn. 47. Protokół numer 1 Komisji zbierania materiałów do życia i działalności Stanisława Michalskiego, k. 12.

¹¹ *Ibidem*, sygn. 46. Zaświadczenie wystawione przez dyrektora Biura Kasy im. Mianowskiego Stanisława Gieysztora. Materiały Komisji omawia notatka w: *ibidem*, sygn. 47. Praca nad zbieraniem i opracowywaniem materiałów dotyczących życia i działalności Stanisława Michalskiego w czterech kwartałach roku 1951, k. 9.

o Michalskim. Przy wsparciu byłego prezesa Polskiej Akademii Nauk, Tadeusza Kotarbińskiego, przełamana została polityka przemilczania osoby i dorobku byłego dyrektora FKN. Oddaną do składania 24 listopada 1966 r. pracę zatytułowaną *Stanisława Michalskiego autobiografia i działalność oświatowa* podpisano do druku 6 kwietnia 1967 r.¹² W *Słowie wstępnym* Kotarbiński określił Michalskiego mianem „szarej eminencji w świecie naszych intelektualistów”. To metaforyczne wyjaśnienie dotyczyło przyczyn nieobecności w nowych realiach wojennych i powojennych osoby Michalskiego. Kotarbiński odnosił się zwłaszcza do okresu kierowania przez niego Funduszem. Stwierdzał:

Nie tylko rdzenni, od wieków i pokoleń w polskość wrośnięci Polacy zamieszkiwali tę połąć globu ziemskiego. Współżyły na niej z nimi mniejszości narodowe. Jedna z tych mniejszości, coraz wyraźniej masowo uwydatniająca własną narodową odrębność, po małych miastach stanowiła większość, a w Warszawie zbliżała się do parytetu z większością. Zarysowało się tedy z całą stanowczością rozdroże. Trzeba było dokonać wyboru: albo otworzyć na oścież drzwi domu polskiego i witać w nim każdego, kto by chciał uczestniczyć w jego sprawach, choćby częściowo, choćby połową duszy, albo zamknąć te drzwi i wpuszczać do wnętrza tylko wyjątkowe, wyjątkowo oddane polskości postacie. O decyzji współrozstrzygał stosunek do odrębności narodowej i do tradycji¹³.

Michalski – według Kotarbińskiego – wybrał zamknięcie drzwi. Ta metafora wyjaśnia propagowany przez przeciwników dyrektora Funduszu obraz jego myślenia kategoriami narodowymi. Jednak przeprowadzone przy okazji tej pracy analizy materiałów źródłowych nie potwierdzają zarzutów. Nawet w załączonych do *Autobiografii* wspomnieniach Władysława Jabłonowskiego

¹² *Stanisława Michalskiego autobiografia i działalność oświatowa*, oprac. H. Radlińska, I. Lepalczyk, Wrocław 1967.

¹³ T. Kotarbiński, *Słowo wstępne* [w:] *Stanisława Michalskiego autobiografia...*, s. 6.

mowa jest o odmowach Michalskiego w sprawie udzielenia zapomogi osobom o przekonaniach narodowych (Ignacemu Chrzanowskiemu, Władysławowi Konopczyńskiemu, Romanowi Rybarskiemu czy Zygmuntowi Wasilewskiemu)¹⁴.

Przy okazji zbierania materiałów do biografii Michalskiego Tadeusz Czeżowski napisał *Garść wspomnień o Stanisławie Michalskim*. Wyjaśniał tam m.in.:

U podstawy całej działalności Stanisława Michalskiego leżała myśl prosta i jasna: uświadomienie sobie doniosłości nauki dla życia narodowego. Myśl ta znajdowała oparcie w gorącym uczuciu tego samotnie żyjącego człowieka, skierowanym zarówno ku samej nauce, której wartość i piękno w pełni oceniał, jakkolwiek sam nie pracował naukowo – jak zwłaszcza ku młodym pracownikom nauki, których otaczał troskliwą i czynną opieką. Stypendia z Funduszu otrzymywali różni młodzi pisarze i artyści. W służbie idei, której poświęcił swe życie, posługiwał się starannie wypracowaną i systematycznie stosowaną metodą [...]. Po pierwsze, staranny dobór współpracowników i klientów, otrzymujących pomoc; wymagania były wysokie, zwłaszcza co do zalet charakteru, a duża intuicja i znajomość ludzi sprawiały, że rozstrzygnięcia były z reguły trafne. Po drugie, co wynikało z poprzedniego, duże zaufanie do osób, które przeszły pomyślnie przez sito oceny; pozwalało to na pomijanie przesadnych formalnych środków kontroli użytkowania funduszy udzielanych na cele stypendyjne, wydawnicze itp. Dyrektor Funduszu miał sieć korespondentów w różnych miastach i instytucjach, ludzi poważnych, odpowiedzialnych i tak, jak on sam, oddanych sprawie. List lub notatka, otrzymana od któregośkolwiek z nich, stawała się podstawą decyzji, która w rzadkich tylko przypadkach wymagała późniejszej korekty [...]. Fundusz

¹⁴ W. Jabłonowski, *Wspomnienie pozgonne o Stanisławie Michalskim* [w:] *Stanisława Michalskiego autobiografia...*, s. 284.

Kultury Narodowej pomagał, ale nie dyktował, realizując w sposób zbliżony do ideału współpracę czynnika administracyjnego, jakim był sam, ze sferami naukowymi, odpowiedzialnymi z fachowego punktu widzenia¹⁵.

W 1999 r. ukazała się zbiorowa praca *Z dziejów mecenatu kulturalnego w Polsce* pod redakcją Janusza Kosteckiego. W publikacji tej zagadnienie Funduszu – zarówno jego działalności w okresie dwudziestolecia międzywojennego, jak i II wojny światowej – poruszyło kilku autorów, ale informacje te mają wyłącznie ogólny i skrótowy charakter¹⁶. Problematyka Funduszu znalazła także miejsce w jednym z haseł *Zwierciadła nauki. Małej encyklopedii polskiej nauki akademickiej*¹⁷. Wydarzenia poprzedzające utworzenie FKN, które w dłuższej perspektywie stworzyły grunt pod powołanie tej instytucji, omówił Mateusz Hübner w artykule *Zanim utworzono Fundusz Kultury Narodowej – droga do instytucjonalnej formy rozwoju polskiej kultury w pierwszym dziesięcioleciu Niepodległości*, opublikowanym w pracy zbiorowej *„Zanim zbudowano Gdynię”. Wpływ odrodzenia państwa w 1918 roku na procesy modernizacyjne ziem polskich*¹⁸. Emigracyjny okres prac instytucji analizował Witold Chmielewski – autor artykułu *Działalność Funduszu Kultury Narodowej na obczyźnie w latach 1939–1947*. W zakończeniu wskazywał on, że „zakres i efekty działalności tej wspaniałej i stosunkowo mało znanej instytucji, ważnej dla dziejów polskiej nauki i kultury, powinny stanowić przedmiot szczegółowych badań i analiz, zwieńczonych opracowaniem

¹⁵ T. Czeżowski, *Garść wspomnień o Stanisławie Michalskim*, „Znak” 1971, nr 2–3, s. 362–363.

¹⁶ *Z dziejów mecenatu kulturalnego w Polsce*, red. J. Kostecki, Warszawa 1999.

¹⁷ P. Hübner, *Zwierciadło nauki. Mała encyklopedia polskiej nauki akademickiej*, Kraków 2013, s. 679–683.

¹⁸ M. Hübner, *Zanim utworzono Fundusz Kultury Narodowej – droga do instytucjonalnej formy rozwoju polskiej kultury w pierwszym dziesięcioleciu Niepodległości* [w:] *„Zanim zbudowano Gdynię...”. Wpływ odrodzenia państwa w 1918 roku na procesy modernizacyjne ziem polskich*, red. Z. Girzyński, J. Kłaczek, T. Łaszczewicz, P. Olstowski, Toruń 2020, s. 215–235.

obszernej, wielowątkowej monografii”¹⁹. Z kolei Jan Draus w pracy *Nauka polska na emigracji w latach 1945–1990* przedstawił podstawowe informacje dotyczące powojennych losów Funduszu²⁰.

Żadne z istniejących opracowań dotyczących tej instytucji nie wykracza poza ogólne ramy, chociaż dostrzegana jest jej wysoka ranga. W szczególności nie wyjaśniono bezpośredniej genezy Funduszu, przebiegu formowania jego podstaw organizacyjnych oraz procesu podejmowania decyzji – tak istotnego dla każdej organizacji.

Problemem metodologicznym było podejście do FKN jako instytucji, której ramy czasowe określają realia historii współczesnej. Był to okres newralgiczny dla współczesnej historii Polski – obejmował lata 1928–1948. Podstawą tej pracy są materiały źródłowe – pozyskane drogą kwerend archiwalnych oraz analiz publikowanych materiałów źródłowych. Zgodnie z zasadą „świętości cytatu” wprowadzane do pracy przytoczenia zachowują oryginalną stylistykę i ortografię. W większości nie są opatrywane komentarzem – mówią „same za siebie”. Tam jednak, gdzie chodzi o kwestie podstawowe, pojawia się autorski komentarz odnoszący się nie tyle do samego cytatu, co do zjawiska, z jakim był związany. Problematyka historii XX w. wiąże się ze względny nadmiarem źródeł – wymagało to wstępnej selekcji według inwentarzy archiwalnych.

Sposób opracowywania tych materiałów w pracy monograficznej powinien zachowywać walor „źródłowy”. Źródła dotyczące Funduszu znajdują się w: Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Archiwum Nauki PAN i PAU w Krakowie, Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie, Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego, Archiwum Narodowym w Krakowie, Bibliotece Jagiellońskiej, Bibliotece Narodowej, Bibliotece Naukowej PAU i PAN w Krakowie, Bibliotece Polskiej w Paryżu, Bibliotece Uniwersyteckiej

¹⁹ W.J. Chmielewski, *Działalność Funduszu Kultury Narodowej na obczyźnie w latach 1939–1947*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2017, nr 3–4, s. 41.

²⁰ J. Draus, *Nauka polska na emigracji w latach 1945–1990* [w:] *Historia nauki polskiej*, t. 10: 1944–1989, cz. 2: *Instytucje*, red. L. Zasztowt, J. Schiller-Walicka, Warszawa 2015, s. 493–494.

w Warszawie, Bibliotece Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, Bibliotece Polskiej w Londynie, Instytucie Polskim i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie, Studium Polski Podziemnej, a także w Muzeum Ziemi Polskiej Akademii Nauk. Do tego dochodzą sprawozdania Funduszu, sprawozdania z posiedzeń Sejmu, Senatu oraz sejmowych i senackich komisji oświatowych, źródłowe artykuły w roczniku „Nauka Polska. Jej Potrzeby, Organizacja i Rozwój” i w innych pismach, w szczególności w „Wiadomościach Literackich”.

Problem podczas analizy stanowiło nie tylko rozproszenie materiału źródłowego, ale też jego zróżnicowany charakter – utrudniający dobór źródeł – są to bowiem zarówno dokumenty archiwalne, jak i materiały udostępniane w bibliotekach cyfrowych oraz źródła drukowane. Wiele dokumentów dotyczących Funduszu ma charakter biurokratyczny, co pociąga za sobą konieczność badania procesów zatwierdzania decyzji administracyjnych i politycznych. Takie rozstrzygnięcia były podejmowane zwłaszcza w latach 1928 i 1937–1938, czyli w okresach opracowywania ram statutowych Funduszu. Decyzje administracyjne i polityczne zapadały też w złożonych realiach II wojny światowej i w czasach powojennych. Wymagało to zastosowania metody porównywania kolejnych projektów dokumentów, czyli analizy zmierzającej do wyjaśnienia, kto i dlaczego ingerował w projekty powołania i modyfikacji FKN. Ingerencje (przykładowo ministerialne) następowały przy okazji stwarzania ram organizacyjnych Funduszu, a także podczas podejmowania decyzji o tym, komu powinno się przyznać wsparcie finansowe. Istotne trudności wiążą się ze stanem powojennych archiwaliów, zwłaszcza tych przechowywanych w Archiwum Narodowym w Krakowie. Zasób sygnowany jako teczki FKN tworzony był przez lokalnych urzędników powiązanych ze środowiskiem artystycznym, czym jednak nie da się wytłumaczyć zachowywania istotnych dokumentów w formie niekompletnej, a do tego w chaotycznej lokacji.

Kultura, zwłaszcza jej zasoby twórcze, wymaga stałego dopływu środków materialnych, w tym finansowych, ponieważ twórcy nie są zazwyczaj samowystarczalni ekonomicznie, a wytwory kultury nie zapewniają większości z nich dostatecznego zarobku. W XX w. okazało się, że wygasał

mecenat kościelny i prywatny – rolę mecenasa przejęło państwo. Jak oceniał Świątosławski:

[...] minęły bezpowrotnie czasy, kiedy badania naukowe i twórczość ludzka czerpać mogły z innych zasobów materialnych, poza skarbem państwa. Nie tylko bowiem zmalały do minimum sumy uzyskiwane z fundacji i ofiar osób prywatnych lub instytucji, ale wzrosła również skala zapotrzebowań tak znacznie, że o zaspokojeniu istotnych potrzeb, związanych z rozwojem współczesnej nauki, inną drogą, aniżeli dotowania przez skarb państwa, nie może być mowy²¹.

Kontekstowo konieczne było ukazanie fundamentów, na których opierała się ideowa i organizacyjna ciągłość tej instytucji, z uwzględnieniem transformacji wywołanej wybuchem II wojny światowej. Zasadniczym celem była kwestia ustalenia dorobku FKN w całym okresie jego istnienia – zwłaszcza że uzasadniona jest hipoteza z zakresu pamięci historycznej wskazująca na przemilczanie tego dorobku w latach Polski Ludowej. Powstaje pytanie, czy nie wymagają korekty dotychczasowe ustalenia historiografii dotyczące Józefa Piłsudskiego. Nie ma wątpliwości, że bez jego działań FKN nie zostałby powołany. Rozwikłania wymagały kwestie pojęciowe – widoczne nawet w poszczególnych członach nazwy Funduszu. Operacjonalizacji (poszukiwaniu realnych desygnatów danego pojęcia) należało poddać ówczesne pojmowanie narodu i elementów składających się na kulturę. Autor świadomie zrezygnował z podejmowania wielkiej dyskusji o takich pojęciach jak kultura czy naród. Przy okazji przeprowadzanych analiz Funduszu bardziej przydatne było odwoływanie się do występujących realnie w debatach prób – świadomych lub nie – operacjonalizacji tych pojęć. Za takim ujęciem przemawia źródłowy charakter pracy oraz lokalizacja czasoprzestrzenna – Fundusz działał w okresie

²¹ W. Świątosławski, *O organizacji pracy twórczej i wynalazczej* [w:] *Kultura i nauka*, Warszawa 1937, s. 212.

II Rzeczypospolitej Polskiej i w dobie reform przeprowadzanych przez władze komunistyczne. Z uwzględnieniem kontekstu historycznego zbadane zostały różnice w fazach rozwojowych Funduszu – w głównej mierze determinowane odmienną rzeczywistością ustrojową i polityczną.

W okresie II RP inaczej niż współcześnie ujmowano kategorie kultury i narodu. Tę pierwszą postrzegano szeroko, umieszczając w jej obrębie zarówno twórczość naukową, jak i artystyczną. Oddzielano zagadnienie upowszechniania kultury od działalności twórczej, nie było jednak wątpliwości, że o dorobku kulturalnym decydują dzieła twórców, zwłaszcza że ich recepcja występuje jako element długookresowy. Na pojmowanie narodu znaczący wpływ miały realia – II RP była państwem wielonarodowościowym i wielowyznaniowym. Kultura miała mimo wszystko wymiar przede wszystkim narodowy, chociaż istotną rolę odgrywały dzieła uniwersalne.

Odzyskanie niepodległego państwa polskiego zmieniło perspektywę funkcjonowania kultury narodowej – nadal decydowała ona o tożsamości społeczeństwa, ale była instrumentem własnej władzy, a nie narzędziem oporu wobec rusyfikacji i germanizacji. Przydzielając środki, biurokracja rządowa oczekiwała od twórców wsparcia władzy („zamawiane dzieła”). Działania organizacyjne, jakie podejmował dyrektor FKN Michalski, nie mieściły się w uniwersalnym schemacie biurokratycznej polityki rządowej, także w wymiarze kosztów tej działalności. Uzasadnione jest założenie, że forma instytucjonalna FKN była najbliższa potrzebom kultury i nauki. Z jednej strony zabezpieczała dodatkowe fundusze państwowe na badania i twórczość artystyczną, a z drugiej – daleka była od formalistycznego wzorca działania administracji ministerialnej. Dominujący w historiografii krytyczny stosunek do reformy jędrzejewiczowskiej, uzasadniony także ówczesną reakcją środowiska akademickiego, wymaga konfrontacji z pozytywnym obrazem, jaki hipotetycznie można przypisać działalności FKN. Jedną z przyczyn przemilczania w latach Polski Ludowej dorobku utworzonej w 1928 r. instytucji było doktrynalne odrzucenie – zarówno idei powołania Funduszu, jak i osoby Józefa Piłsudskiego. Można przypuszczać, że arbitralnie przypisywano tej instytucji kulturowanie obcej komunistom kultury narodowej, co łączono z ideologią nacjonalizmu.

Odium sfalszowanej przez władze polityki pamięci skierowane było także przeciwko osobie Michalskiego, który był kojarzony zarówno z polityką sanacji, jak i orientacją na wartości narodowe.

Finansowanie przedmiotowe, które zastosowano przy rozdziale środków z Funduszu, było najbardziej efektywnym sposobem wspomagania materialnego twórców. Polityka z definicji jest sztuką rządzenia poprzez ustalone instrumentarium – w tym przydział środków finansowych – w warunkach ograniczonego zasobu dóbr. Ograniczenie to wynika z możliwości państwa, a staje się wyraziste przy uwzględnieniu deklarowanych potrzeb. Potrzeby środowisk twórczych wykraczały poza schematy budżetowe ministerstw – zabezpieczenie pieniędzy, którymi dysponowało Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, było ukierunkowane nie na indywiduala, lecz na instytucje. Stąd wynikała główna przyczyna powołania FKN. Przyjęta w tej pracy jako dominująca metoda analizy jakościowej nie wyklucza przygotowania szczegółowych analiz gospodarki finansowej, jaką prowadziły władze Funduszu. Ustalenia tabelaryczne, którymi posługiwał się Jaczewski, mają jednak zasadniczą wadę związaną z podawaniem kwot w wymiarze bezwzględnym. W perspektywie wieloletniej należałoby wziąć pod uwagę współczynnik inflacji oraz badania dotyczące stopy życiowej, zwłaszcza rodzin twórców. Tego typu analizy, dotyczące realiów funkcjonowania Funduszu na uchodźstwie, musiałyby uwzględniać kursy walut i stan gospodarki wojennej w Wielkiej Brytanii. Według autora tej pracy analizy kwot w skali roku budżetowego powinny być przeprowadzane w układzie wskazującym na proporcje między poszczególnymi strumieniami wydatków. W badaniach imiennie wybranych przypadków dobierani byli beneficjenci o znanych nazwiskach. W pracy przedstawione są dowody znacznej swobody decyzyjnej, jaką z woli władz uzyskał Michalski. Wszystko to dodatkowo osłabia wagę prostego sumowania tabelarycznego. Analiza jakościowa dawała większe możliwości niż proste zestawienia ilościowe środków finansowych, zwłaszcza że potrzeby twórców – a nie ich rodzin – były głównie niewymierne, dotyczyły przede wszystkim swobód twórczych.

Według współczesnych analiz polityki naukowej działania Funduszu miały charakter prekursorski w stosunku do upowszechnionego dziś systemu grantów. Wyjaśnienia wymagała swoista degradacja tej instytucji w warunkach wojny i okupacji – środki nabrały charakteru pomocowego, służyły poprawie egzystencji twórców w zniewolonym kraju i na obczyźnie, a nie subsydiowały znaczące dzieła naukowe i artystyczne. Mimo całkowitej zmiany charakteru FKN należy dostrzegać w jego dziejach ciągłość organizacyjną, a zarazem – upostaciowanie polskich losów.

Twórcy kultury działają z natury indywidualnie i taki charakter mają ich dzieła – jednak proces instytucjonalizacji obejmuje także sferę nauki i kultury. Jeśli tak, konieczna była analiza formalnych uwarunkowań, w jakich przychodzi działać twórcom. Pytaniom o formę musiała towarzyszyć obserwacja wpisanych w nią treści. Była to kwestia merytorycznego dorobku, ale i – kontekstowo – analiz ekonomicznych i organizacyjnych. Wszystko to wymagało interdyscyplinarnego podejścia, w tym przypadku – sięgnięcia do dorobku metodologicznego kilku nauk społecznych, zwłaszcza metodologii historii, kulturoznawstwa i naukoznawstwa. Niektóre kwestie metodologiczne mogły być wyjaśnione poprzez analizę prawną oraz analizę z zakresu teorii kierowania (organizacja i zarządzanie, nauka administracji).

Monografia ta, poświęcona Funduszowi, oparta na źródłowym ujęciu, ma układ chronologiczno-problemowy. Praca jest podzielona na kilka części, zgodnie z porządkiem chronologicznym. Opisano w niej ideowe i organizacyjne antecedencje instytucji, jej utworzenie i pierwsze lata działalności, kierunki jej pracy w zakresie wspierania badań naukowych i twórców kultury w okresie kryzysu gospodarczego, modernizację organizacyjno-prawną Funduszu przeprowadzoną w latach 1937–1938 oraz działania zmierzające w kierunku ideologizacji, które podejmowano między 1939 a 1948 r.

W zasadniczej części pracy autor stanął przed problemem pogodzenia danych ilościowych, zawartych zwłaszcza w sprawozdaniach FKN, z tymi o charakterze jakościowym. Ma to związek z problemem ukazywania kierunków udzielanego wsparcia poprzez analizę konkretnych decyzji,

wskazujących na osoby, które otrzymywały pomoc, i rezultaty podjętych przez nie działań. Za odwoływaniem do konkretnych ustaleń przemawiała ranga osób i dzieł. Jednak w skali roku pojawiały się kwoty i kategorie wydatków. Praca w rozdziale II wprowadza podział na stypendia i zasiłki, a w kolejnych dwóch łączy poszczególne kategorie, koncentrując się na najbardziej znaczących jakościowo osobach i dziełach. Wyróżnienie stypendiów i zasiłków wiązało się też z odrębnym czasem – stypendia przyznawano na „rok szkolny”, a zasiłki – na „rok budżetowy”. Fundusz otrzymywał środki na rok budżetowy, co komplikowało szczegółowe rozliczenia. W rozdziale V, przedstawiającym okres schyłkowy działania FKN, analizy zostały rozszerzone – obok osób i ich dokonań opisano także potrzeby całych środowisk wymagających pomocy. W tym właśnie kierunku zmierzały bowiem działania Funduszu. Analizą jakościową we wszystkich rozdziałach objęto kwestie organizacyjno-prawne, powiązane z definicją instytucjonalną Funduszu. Tło historyczne działalności FKN zostało zarysowane przy okazji charakterystyki faz jego rozwoju i kryzysu. W zakończeniu pracy zamieszczono podsumowanie – nie tylko przedstawiające wnioski końcowe, ale i analizujące znaczenie Funduszu Kultury Narodowej Józefa Piłsudskiego.

Spodziewanym efektem badań stało się ukazanie kierunków działania Funduszu, trudności oraz przesłanek, którymi kierowano się przy podejmowaniu decyzji o udzielaniu bądź odmowie wsparcia finansowego. Zrealizowanie szerokiej kwerendy archiwalnej było niezbędne ze względu na rozległe kontakty kierownictwa FKN z pracownikami naukowymi uczelni oraz innymi przedstawicielami instytucji, które otrzymywały wsparcie finansowe. Rozległość materiałów źródłowych w przypadku tej pracy wymagała uwzględnienia nie tylko źródeł personalnych, w części możliwych do zestawień statystycznych, ale i materiałów pozwalających przeprowadzić analizy jakościowe dotyczące efektów działania Funduszu. W sprawozdaniach organizacji i archiwach znajdują się informacje dotyczące wysokości i częstotliwości przyznawanych kwot, a także personalia beneficjentów stypendiów i zasiłków naukowych ze środków FKN.

WPROWADZENIE

Dopełnieniem analizy jest próba ustalenia dorobku instytucji. Odpowiedź na pytanie o przydatność Funduszu będzie pełniejsza, jeśli weźmie się pod uwagę, że po I wojnie światowej powstawały instytucje zbliżone do FKN – np. estoński Eesti Kultuurkapital – których tradycje są obecne do dzisiaj. Takiej kontynuacji nie ma w przypadku polskiego FKN. W pracy podjęto próbę wyjaśnienia, skąd wynika niewytłumaczalny brak tej instytucji w powojennej polskiej polityce kulturalnej i naukowej. Odpowiedzi na to pytanie można udzielić dopiero po uwzględnieniu meandrów historycznych i natury „historii pamięci”.

* * *

Książka ta jest rozbudowaną wersją pracy doktorskiej napisanej w toku studiów doktoranckich na Wydziale Nauk Historycznych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu i obronionej pod tym samym tytułem 3 listopada 2021 r. Promotorem pracy był opiekujący się mną od początku studiów prof. dr hab. Jarosław Kłaczek, za co jestem niezmiernie wdzięczny. Pisząc pracę, otrzymałem wsparcie stypendialne Jana i Suzanne Brzękowskich oraz Fundacji z Brzezia Lanckorońskich – zarządom obu fundacji dziękuję. Rozbudowana i przeredagowana do druku praca uwzględnia uwagi wszystkich recenzentów: prof. dr. hab. Arkadiusza Adamczyka, prof. dr. hab. Piotra Cichorackiego, prof. dr. hab. Jana Drausa oraz dr. hab. Marka Siomy (prof. UMCS). Wykorzystałem dodatkowo wiedzę naukowca z wynikającą z mojej pracy w Instytucie Historii Nauki PAN. Współpracuję też z Komisją Historii Nauki PAU oraz Instytutem De Republica, któremu zawdzięczam możliwość druku książki. Pracę poświęcam pamięci Stanisława Michalskiego.